«8D02306 – Шетел филологиясы (батыс тілдері)» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған Ань Ланьның «Паремиологиядағы «неке» және «отбасы» концептілеріне лингвокогнитивтік және этномәдени талдау» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеудің өзектілігі. Паремиология мақал-мәтелдерді тілдік және мәдени көріністің ерекше формасы ретінде зерттейді. Зерттеу тақырыбына сәйкес, неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдер ерекше назар аударуға лайық, өйткені неке мен отбасы адам қоғамының ең негізгі институттарының бірі болып табылады және жеке мінез-құлық пен ұжымдық мәдени сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Фольклорлық дискурстың қысқа әрі тұрақты бірліктері ретінде мақал-мәтелдер әлеуметтік тәжірибені, этикалық қағидаларды, мәдени концептілер мен құндылықтарды сақтайды. Неке мен отбасыға қатысты ағылшын және қытай мақал-мәтелдері тек жалпыадамзаттық мәселелерді ғана емес, сонымен қатар ерлі-зайыптылық қатынастар, туыстық құрылым, гендерлік рөлдер және отбасылық этика туралы әртүрлі мәдени көзқарастарды да бейнелейді.

Мақал-мәтелдер ұзақ тарихи кезеңде дамып келгендіктен нақты философиялық дәстүрлермен, әлеуметтік жүйелермен және мәдени модельдермен тығыз байланысты. Олар жар таңдау, некелік міндеттер, перзенттік борыш, ұрпақаралық қарым-қатынас және моральдық жауапкершілік туралы мәдени тұрғыдан шартталған идеяларды қамтиды. Нәтижесінде, мақал-мәтелдерді ұлттық ойлау тәсілдерінің шоғырланған көрінісі ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер өзгермейтін немесе оқшауланған тілдік жәдігерлер емес. Олардың мағыналары, функциялары және қолданылу үлгілері әлеуметтік трансформациялардың, жаһандану мен цифрлық коммуникацияның әсеріне байланысты дамып келеді.

Қазіргі әлемде мәдениетаралық коммуникация барған сайын күшейіп келеді, ал неке мен отбасын түсінудегі айырмашылықтар көбінесе аудармада, құндылықтарды түсіндіруде және мәдениетаралық өзара әрекеттесуде қиындықтарға әкеледі. Осыған байланысты неке мен отбасы туралы ағылшын және қытай мақал-мәтелдерін салыстырмалы зерттеу тілдің когнитивтік үлгілер мен мәдени мағыналарды қалай көрсететінін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеу әртүрлі мәдениеттердің ортақ ерекшеліктерін де, нақты тарихи және мәдени дәстүрлер негізінде қалыптасқан тұжырымдамаларды да анықтауға ықпал етеді.

Зерттеудің өзектілігі неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдердің терең когнитивтік және этномәдени құрылымдарды бейнелейтін мәдени тұрғыдан негізделген тілдік бірліктер ретінде қарастырылуында. Ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдерді жүйелі когнитивтік және этномәдени талдау тіл, таным және мәдениет арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу қазіргі

лингвистиканың теориялық сұраныстарына да, аударматану, мәдениетаралық коммуникация және мәдени интерпретация салаларындағы практикалық қажеттіліктерге де жауап береді, бұл оны қазіргі ғылым мен қоғамдық даму жағдайында ерекше өзекті етеді.

Зерттеу нысаны – ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы туралы мақал-мәтелдердің паремиологиялық жүйесі.

Зерттеу пәні – ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы туралы мақал-мәтелдердің мәдени-құндылықтық бағдарлануы мен эволюциясы.

Бұл зерттеудің мақсаты – неке және отбасы туралы ағылшын және қытай мақал-мәтелдерінің когнитивтік модельдері мен этномәдени негіздеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарға негізделген интеграцияланған аналитикалық модель құрастыру және олардың когнитивтік лингвистика мен этномәдени зерттеулер шеңберінде динамикалық дамуын анықтау.

Зерттеудің негізгі міндеттері төмендегідей айқындалады:

– когнитивтік лингвистика мен этномәдени зерттеулердің тәсілдерін синтездеу арқылы ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы тақырыптарына қатысты мақал-мәтелдерді зерттеуге арналған интеграцияланған теориялық және әдіснамалық негізді қалыптастыру, сондай-ақ оның паремиологиялық зерттеулерге қолданылу мүмкіндігін айқындау;

– ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы туралы мақал мәтелдердің өзара байланысты тақырыптық жүйе ретіндегі ішкі ұйымдасуын танымдық, мәдени және семантикалық байланыстар тұрғысынан зерттеу және бүкіл өмірлік цикл бойындағы концептуалдық құрылымдар, мәдени модельдер мен семантикалық қатынастардың өзара әрекеттесуін анықтау;

– метафоралық және семантикалық құрылымдарында көрініс табатын когнитивтік модельдер мен мәдени тұрғыдан анықталған құндылық бағдарларын айқындау мақсатында неке мен отбасы туралы ағылшын және қытай мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын кешенді салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізу;

– жаһандану, цифрлық коммуникация және ұрпақаралық өзгерістер жағдайында неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдердің динамикалық эволюциясы мен қазіргі трансформацияларын, соның ішінде цифрлық мақал-мәтелдер мен қарсы мағынадағы мәтелдердің пайда болуын зерттеу;

– неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдердің мәдени нормаларды жеткізу, ұжымдық жадты қалыптастыру, әлеуметтік күтулерді реттеу, сондай-ақ дәстүрлі және заманауи әлеуметтік құндылықтар арасындағы байланысты қамтамасыз ететін тілдік механизм ретіндегі әлеуметтік-когнитивтік қызметтерін айқындау.

Зерттеу әдістері. Зерттеуде сапалық салыстырмалы тәсіл корпустық тексеру әдістерімен ұштастырыла қолданылады. Талдау үдерісі мақал-мәтелдерді іріктеу, жіктеу, салыстырмалы талдау және интерпретация кезеңдерінен тұрады. Ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы туралы мақал-мәтелдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды, ал контекстік қолданысты және олардың қазіргі заманғы өзектілігін растау мақсатында корпустық әдістер пайдаланылды.

Зерттеу дереккөздері. Зерттеудің эмпирикалық базасын беделді

сөздіктерден, тілдік корпустардан және заманауи цифрлық платформалардан жиналған мақал-мәтелдер құрайды. Неке мен отбасы тақырыбына қатысты ағылшын тіліндегі материал *The Oxford Dictionary of Proverbs*, *The Penguin Dictionary of Proverbs*, *Cassell's Dictionary of Proverbs* және *The Facts on File Dictionary of Proverbs* еңбектерінен іріктеліп алынды, сондай-ақ *British National Corpus (BNC)* және *Corpus of Contemporary American English (COCA)* деректерімен толықтырылды. Қытай тіліндегі материал *中国谚语大辞典*, *中华谚语大词典*, *汉语谚语词典* және *谚海* дереккөздерінен жиналып, *CCL* және *BCC* корпустары негізінде қосымша верификациядан өткізілді.

Дәстүрлі қолданыста да, қазіргі өзгерістерді де көрсету мақсатында зерттеу корпусы неке мен отбасы тақырыбына қатысты 600-ден астам ағылшын және қытай мақал-мәтелдерін қамтиды. Олардың шамамен 500 бірлігі сөздіктер мен корпустық дереккөздерден алынған, ал 100-ден астам мысал Weibo, Zhihu, Twitter және Instagram платформаларынан жиналған заманауи және цифрлық орта арқылы таралған формаларды білдіреді. Аталған бірліктер жаңа өрнектерді де, цифрлық коммуникация жағдайындағы тілдік инновация үдерістерін бейнелейтін мақал-мәтелдердің модификацияланған формаларын да қамтиды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі когнитивтік лингвистика, этномәдени зерттеулер және паремиология салаларындағы шетелдік және қазақстандық ғалымдардың іргелі және қазіргі еңбектеріне сүйенеді. Когнитивтік лингвистикалық тәсіл Г. Лакофф пен М. Джонсонның, Ж. Фоконье мен М. Тернердің, Э. Роштың, А. Вежбицкаяның, Ч. Дж. Филлмордың, Л. У. Барсалудың және Г. Л. Мерфидің еңбектеріне, сондай-ақ Э. Т. Холл, Р. Э. Нисбетт, К. Пэн, И. Чой, А. Норензаян, Л. Бородицкий және Г. Хофстед еңбектерінде ұсынылған мәдениетаралық когниция жөніндегі зерттеулерге негізделеді. Осы зерттеудің этномәдени бағыты В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, В. И. Карасик, В. А. Маслова, Ә. Қайдар, Н. Уәли, З. Қ. Ахметжанова, Р. Сыздық, Н. М. Жанпеисова, А. Иманқұл және Б. Смағамбет идеяларына негізделеді, олар тілді ұлттық әлем бейнесінің көрінісі және мәдени тәжірибенің тасымалдаушысы ретінде қарастырған. Бұл ұстаным қазіргі қазақстандық паремиологиялық зерттеулермен, соның ішінде К. Б. Дүйсенова, К. М. Жампеис, А. Е. Сарбасова, Е. В. Алешинская, Г. Омарбекова, Ф. Оразбаева, Е. Оразалиева, З. Абдигаппарова, Г. Бекқожанова және Р. Шаханова еңбектерімен қосымша негізделеді. Паремиологиялық негіз А. Тейлор, В. Мидер, Р. П. Хонек, Х. Хрисцова-Готтардт, М. Варга, А. Т. Литовкина, Э. Дэвис, Ч. М. Данфорт және П. С. Доддс еңбектеріне сүйенеді, бұл еңбектерде мақалдар мен мәтелдер маңызды әлеуметтік функциялары және дәстүрлі әрі қазіргі контексттерде қолданылуының динамикалық модельдері бар мәдени тұрғыдан таңбаланған бірліктер ретінде тұжырымдалады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Зерттеу теориялық және практикалық маңыздылыққа ие. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеу когнитивтік лингвистика мен этномәдени зерттеулерді біріктіре отырып, неке мен отбасы туралы ағылшын және қытай мақал-мәтелдерінің негізінде жатқан когнитивтік модельдер мен мәдени логиканы жүйелі түрде ашады, осылайша мәдениетаралық мақал-мәтелдерді зерттеу теориялары мен

әдіснамасын кеңейтеді және тіл, ойлау және мәдениет арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеу сабақтас салалардың пәнаралық интеграциясы үшін, сондай-ақ неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдердің мамандандырылған корпусын қалыптастыру үшін эмпирикалық және әдіснамалық негіз ұсынады. Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері тілді оқытуда, аудармада және мәдениетаралық коммуникацияда қолданылуы мүмкін, бұл мәдени сезімталдықты, сыни ойлауды және мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуға ықпал етеді. Әлеуметтік-мәдени деңгейде жұмыс мәдениетаралық өзара әрекеттестіктегі түсінбеушілік пен қақтығыстар қаупін азайтуға көмектеседі, мәдени білімді халықаралық деңгейде таратуға қолдау көрсетеді және дәстүрлі және заманауи құндылықтар арасындағы айырмашылықтарды талдауға ықпал етеді. Академиялық және технологиялық деңгейлерде алынған нәтижелер мен жасалған корпустар мәдениетаралық семантикалық талдау барысында жасанды интеллект жүйелері мен үлкен тілдік модельдерде қолдану үшін елеулі әлеуетке ие.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

– «неке» және «отбасы» ұғымдары бөлек қарастырылатын дәстүрлі тәсіл еңсерілді, ал тиісті мақалдар мен мәтелдер отбасылық қатынастардың толық өмірлік циклін қамтитын мәдени және семантикалық байланыстардың біртұтас әрі өзара байланысты жүйесі ретінде ұсынылды;

– мақалдар мен мәтелдердің дәстүрлі және қазіргі формалары, сондай-ақ олардың цифрлық коммуникациядағы, оның ішінде әлеуметтік медиадағы қызмет ету ерекшеліктері динамикалық тәсіл тұрғысынан талдауға түсті, бұл олардың эволюциялық сипатын анықтауға мүмкіндік берді;

– когнитивтік лингвистика мен этномәдени зерттеулерді біріктіретін екі өлшемді аналитикалық модель әзірленіп, ұсынылды, оның негізінде неке мен отбасы туралы ағылшын және қытай мақалдары мен мәтелдерінде көрініс тапқан метафоралық механизмдер, құндылық бағдарлары және мәдени нормалар анықталды;

– зерттеу нәтижелерін жасанды интеллект жүйелері мен үлкен тілдік модельдерді дамытуда, әсіресе метафораларды түсіндіру, мәдени тұрғыдан шартталған тіркестерді түсіндіру және мәдениетаралық семантикалық өңдеу аспектілерінде практикалық қолданудың ықтимал бағыттары белгіленді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– интеграцияланған лингвокогнитивтік және этномәдени тәсіл неке мен отбасы тақырыптарына қатысты ағылшын және қытай мақал-мәтелдерін жүйелі зерттеу үшін тиімді теориялық және әдіснамалық негіз болып табылады. Когнитивтік лингвистика мен этномәдени зерттеулерді синтездей отырып, бұл зерттеу мақал-мәтелдерді тек тұрақты тілдік бірліктер ретінде ғана емес, мәдениетте терең тамырланған, ұжымдық тәжірибені, құндылықтар жүйесін және қоғамда ортақ қабылданған концептуализация модельдерін кодтайтын когнитивтік құрылымдар ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

– ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы туралы мақал мәтелдер когнитивтік, мәдени және семантикалық байланыстардың өзара байланысты жүйесін құрайды, олар екі оқшауланған тақырыптық сала емес. Неке мен отбасы

туралы мақал мәтелдерді үздіксіз және интерактивті тұтастық ретінде қарастыру концептуалдық құрылымдар, мәдени модельдер мен семантикалық қатынастардың бүкіл өмірлік цикл бойында, соның ішінде жұп таңдау, ерлі зайыптылық қатынастар, отбасының қалыптасуы, бала тәрбиесі және туыстық қатынастардың этикалық нормалары аясында мағынаны қалай бірлесе қалыптастыратынын анықтауға мүмкіндік береді.

– ағылшын және қытай тілдеріндегі неке мен отбасы мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары кездейсоқ тілдік вариациялар емес, терең когнитивтік модельдер мен мәдени тұрғыдан шартталған құндылық бағдарлардың жүйелі проекциялары болып табылады. Кейбір метафоралық үлгілер адамзатқа ортақ әмбебап когнитивтік тәжірибені бейнелесе, ағылшын мақал-мәтелдері жеке таңдау, шарттық қатынастармен жеке жауапкершілікті алдыңғы қатарға шығарады, ал қытай мақал-мәтелдері ұжымшылдықты, отбасылық иерархияны, моральдық принциптерді және ұрпақ аралық сабақтастықты ерекше атап көрсетеді, осылайша когнитивтік-мәдени бағдарлардың неғұрлым кең айырмашылықтарын көрсетеді.

– неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдер мағынасы, құрылымы және коммуникативтік қызметтері әлеуметтік өзгерістерге үздіксіз бейімделіп отыратын динамикалық дамушы тілдік және мәдени бірліктер болып табылады. Жаһандану, цифрлық коммуникация және ұрпақ аралық өзгерістер жағдайында қазіргі цифрлық мақал-мәтелдер мен олардың өзгертілген нұсқалары (қарсы мағынадағы мәтелдер) паремиологиялық бірліктердің мәдени таным, қайта түсіндіру және құндылықтарды келісу кеңістігі ретінде белсенді күйінде сақталатынын көрсетеді, осылайша мақал-мәтелдерді зерттеудің диахрониялық және синхрониялық өлшемдерін байланыстырады.

– неке мен отбасыға қатысты мақал-мәтелдер мәдени нормаларды жеткізетін, ұжымдық жадты қалыптастыратын, қоғамдық талаптарды реттейтін және дәстүрлі құндылықтар жүйесі мен қазіргі әлеуметтік концептілер арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ететін әлеуметтік-когнитивтік механизмдер ретінде қызмет атқарады. Олардың дәстүрлі де, цифрлық та дискурста үздіксіз қолданылуы қоғамдардың мәдени бірегейлік пен әлеуметтік құндылықтарды сақтап, келісіп, қайта құруына мүмкіндік беретін динамикалық тілдік құралдар ретіндегі рөлін растайды.

Зерттеудің апробациясы. Диссертацияның материалдары мен негізгі тұжырымдары жарияланымдар арқылы апробациядан өтті: 3 мақала Scopus дерекқорында индекстелетін ғылыми журналдарда, ал 2 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда жарияланды.

Диссертацияның көлемі мен құрылымы. Диссертация анықтамалар тізімінен, қысқартулар тізімінен, кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі 155 бетті құрайды.